

Дмитро БЛИЙ

УКРАЇНЦІ КУБАНИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ В ХІХ СТ.

Проаналізовано особливості становлення та розгортання національно-визвольних рухів на Північному Кавказі, розкрито діяльність Чорноморського козацького війська, визначено причини його ліквідації.

Ключові слова: Російська імперія, козацьке військо, війна, державотворчі процеси.

Події 1918 р., що були пов'язані з масовим національно-визвольним рухом та виникненням національних держав від Балтійського до Чорного морів, можна розглядати як другу редакцію "Весни народів" 1848 р. Те, що в 1918 р. нова "Весна народів" охопила набагато ширший географічний обсяг ніж попередня, багато в чому було передбачене учасниками польського повстанського руху середини ХІХ ст., які доклали чимало зусиль для сприяння інтенсифікації національної свідомості та, відповідно, національно-визвольних рухів серед народів Північного Кавказу.

У ХІХ ст. найбільше клопоту імперській колонізаційній політиці завдавали два бунтівні нестабільні регіони Російської імперії – Польща та Північний Кавказ. Незважаючи на географічну віддаленість один від одного та суттєві відмінності в культурах, релігіях, етнічному складі, діячі антиімперського опору як Польщі, так і гірських народів Північного Кавказу намагалися об'єднати свої зусилля для досягнення успіху в боротьбі. Зрозуміло, що головним ініціатором у цих процесах були представники польських антиімперських організацій. Яке місце у цих планах займало чорноморське козацтво, котре, здавалося, беззастережно виконувало колонізаторську місію на Кавказі? "Золотим віком козацтва" в імперській та сучасній російській "неокозацькій" міфологемах є дев'ятнадцяте сторіччя, коли, козацтво дійсно відіграло досить важливу роль у російській імперській колонізації Далекого Сходу та, у першу чергу, Північного Кавказу. Але наскільки козацькі війська, насамперед Чорноморське/Кубанське, Лінійне та Донське були дійсно надійною та беззастережною опорою імперії на Північному Кавказі? Яке місце вони займали в імперській ієрархії політичних лояльностей та чи були небезпідставні розрахунки представників польських національно-визвольних організацій, що кавказькі козацькі війська можуть стати в перспективі їх союзниками?

Складна міжнародна "Велика гра" навколо Кавказу та Кавказької війни впливала і на ставлення імперської влади до чорноморців. На Кавказі перетнулися інтереси не тільки Російської імперії, Оттоманської Порти та Персії. Зовнішня політика Британії щодо Російської імперії в середині ХІХ ст. визначалася контекстом "Схід-

ного питання”, в якому визвольній війні гірських народів відводилася чимала роль. Чорноморські, донські й лінійні козаки розглядалися як потенційно антагоністичні стосовно Російської імперії спільноти. Підтвердженням цього ставали висновки в численних спостереженнях іноземних мандрівників та емісарів, які бували на Північному Кавказі саме в розпал Кавказької війни. Англієць Е. Спенсер, який багато бував там у 30-х рр. XIX ст., характеризував відносини чорноморців і російського уряду так: “Незважаючи на служби, які він ніс, козак цих країв в жодному разі не улюбленець росіян, які роблять вигляд, що турбота про нього нижче їх уваги і ставляться до нього як до людини, в чийй відданості нема жодної впевненості, для них він є професійним розбійником, до того ж варваром, чия звитяга має характер більше жорстокості дикуна, аніж хоробрості галантного солдата. Реальним фактом є те, що не існує любові між ним і московітами старої Русі, вони відносяться один до одного із взаємною підозрілістю; і їх ненависть така, що вони нечасто спілкуються без того, щоб дійти до бійки. Козак, зі свого боку, називає росіянина нешляхетним, підступним негідником без будь-якої величі душі; як безпринципним. так і відрозливим за натурою. Таким чином ми повинні мати думку, що якби козаки цієї частини імперії були б достатньо могутніми, Росія могла б в якомусь майбутньому взяти до уваги їх відмову від союзу з нею. Серед усіх козаків Російської імперії чорноморські козаки вважаються самими хоробрими як між друзями, так і між ворогами...”¹

Західноєвропейська візія етнічної картини та ситуації на Північно-Західному Кавказі, відрізнялася від офіційного російського дискурсу. Замість двополярності протистояння двох світів – “цивілізованого” імперського та “дикунського” горського, Північний Кавказ, насправді, був простором, який складався зі складної та заплутаної мозаїки спільнот, взаємини між якими далеко не завжди визначалися виключно стратегіями імперії. Чорноморія – територія Чорноморського козацького війська (Правобережна Кубань), не була винятком в цій системі боротьби за збереження своєї самобутності та особливого типу української козацької ідентичності: “З 30-х рр. XIX ст. українська міграційна хвиля в регіоні (Північному Кавказі – Д.Б.) перевищила російську, і в 50-х рр. XIX ст. українці перетворилися в головний етнічний компонент, а Чорноморія стала українською етнічною територією”².

Еліта Чорноморського козацького війська займала подвійну позицію, з одного боку намагаючись демонструвати позірну лояльність щодо імперського уряду, з іншого – захистити окремий автономний статус Чорноморці. Григорій Філіпсон, начальник Штабу Чорноморського козацького війська та замісник наказного отамана Миколи Заводовського згадував про останнього так: “Він був гарячий патріот свого краю, називав (в приватній бесіді) Чорноморію пригнобленою нацією і дбав про те, щоб китайською стіною відокремити її від усієї Росії...”³.

На можливість підняти антиімперське повстання серед чорноморців розраховували польські революціонери, об’єднані навколо організації “Готель Лямбер”, яку очолював граф Адам Чарторийський (1770–1861). У 1848 р. у сам розпал “Весни народів”, один із учасників “Готелю Лямберу”, найвірогідніше – Міхал Чайковський (1804–1886 рр.), взагалі надавав перспективи козацького руху загальноєвропейського значення⁴. М. Чайковський разом з поляками – українофілами входив до “українського гуртка” при ні польських емігрантів “Готелі Лямбер”

(від назви паризької резиденції голови – князя Адама Чарторийського, обраного в січні 1831 р. президентом Національного уряду). Кого представники вбачали відродження її Посполитою як федеративної демократичної держави, у відбудові якої велику роль мав зіграти український та козацький національний антиімперський рух. Після поразки Листопадового повстання 1830–1831 р., та Краківського повстання 1846 р., придушення виступів у Львові 1848 р., для польських політичних діячів стало зрозуміло, що без залучення до визвольного руху українських селян та всіх сил, потенційних супротивників Російської імперії, відновлення Польської держави було неможливе⁵.

Важливим напрямом діяльності “Готелю Лямберу” стала агітація серед українського населення і козацьких військ та підтримка кавказьких горців у їх війні проти Російської імперії. Секретаріат “Готелю Лямберу” – “Влада” – активно займався налагоджуванням зв’язків із горцями Північно-Західного Кавказу та поляками, які служили в Кавказькому корпусі. Планувалось утворити регулярну антиімперську армію на Кавказі, основою якої могли б стати поляки-дезертири з російської армії, горці та козаки. Особливо активно кавказькими питаннями займалося представництво “Готелю Лямберу” в Стамбулі – “Східне Представництво”, яке очолював Міхал Чайковський.

Першу польську місію до горців у 1844–1846 рр. здійснив член секретаріату “Влада” Людвик Зверковський (Леноір). У нього був налагоджений зв’язок із натухайським князем Сефер-беєм (Зан-Уко). Планувалось налагодити також контакт безпосередньо із Шамілем. А. Чарторийський був переконаний, що без союзу із Шамілем спільний виступ разом з горцями, козаками і російськими заколотниками був неможливим. Л. Зверковський мав переконати горців у необхідності об’єднання, дослідити можливості масового дезертирства поляків із Кавказького корпусу та створення регулярної польської армії на Кавказі. Зустріч із Шамілем не відбулася через тяжке поранення Л. Зверковського.

У червні 1846 р. на Кавказ прибув ще один емісар А. Чарторийського – Казимир Гордон із такими ж завданнями. Але, незважаючи на намагання налагодити контакти безпосередньо з імамом Шамілем, діяльність польських емісарів обмежувалася Черкесією. Частково це обумовлювалося тим, що Лівобережна Кубань межувала з Чорноморією, українське населення якої розглядалося як потенційний союзник у планах спільної польсько-української антиімперської акції.

Навесні 1846 р. під час перебування в Стамбулі голова “Східного Представництва” Міхал Чайковський зустрівся з провідником однієї з наймогутніших та войовничих адигських спільнот убихів Хаджі Берзеком Карантухом, який передав А. Чарторийському такого листа: “У нас із вами спільна мета в боротьбі наших народів за незалежність. Тому я зобов’язуюсь приймати у себе поляків, дезертирів із російської армії, а також інших і поводитись із ними добре. Я також зобов’язуюсь провести в Черкесію генерала артилерії та інженерних військ Казимира Гордона та піклуватись про нього.... Ми будемо прислуховуватись до його порад і будемо його вважати посланцем польського вождя”. Казимир Гордон разом з убихами брав участь у боях із російськими військами і загинув на початку 1847 р.⁶

У липні 1847 р. член секретаріату “Готелю Ломбер” Л. Бистьжоновський повинен був очолити нову експедицію на Кавказ. Його план складався з двох варіан-

тів можливого розвитку подій. Перший, наскільки грандіозний, настільки ж і не-реальний варіант передбачав організацію загального повстання козаків і горців, утворення регулярної частини з поляків і здійснення експедиції у глибину Росії другий, на випадок невдачі при залученні козаків до повстання, полягав у масштабних військових діях об'єднаних сил поляків і горців проти російських фортець на Чорноморській береговій лінії. Існувало ще декілька проєктів, які передбачали спільні широкомасштабні бойові дії поляків та військ Шаміля на Кавказі та Волзі (кавказькі горці повинні були наступати від Каспійського узбережжя на Волгу, донські козаки на Москву, чорноморські козаки разом з поляками на Україну)⁷. Згідно з планом князя А. Чарторийського, на Кавказі могли бути утворені декілька держав – незалежний імамат Шаміля та дві козацькі держави (Чорноморських та лінійних козаків). Але цього не було здійснено, – не вистачило грошей навіть на організацію невеликої делегації до Шаміля.

У 1848 р. у самий розквіт “Весни народів”, було підготовлено три прокламації: до донських та чорноморських козаків, а також до “Християн Подолья, Волині, України”. Вони, очевидно, були написані Міхалом Чайковським, козакофілом, автором багатьох художніх творів на українську історичну тематику, в яких він обґрунтовував нерозривну єдність українців та поляків. Його політичний світогляд досить влучно охарактеризував історик польської літератури Зигмунт Швейковський: “Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов’язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь М. Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, в тій самій формі та характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення... За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський ту-жив усе своє життя”⁸.

Зрозуміло, що Чорноморія була для Міхала Чайковського, як і для багатьох інших, закоханих у козацьку романтику, живим втіленням міфічної “Козацької України”. Стилістика прокламації до чорноморського козацтва цілком відповідає стилістиці польської романтичної школи “Східних кресів” і власним політичним поглядам автора, який добре знав тогочасну українську розмовну мову Правобережної України:

“До Панов Атаманов, Полковников, Сотников, Старшин и Панов Молодців Козацкого Черноморского Народа.

Во имя Святого Бога – в имя волности и Свободы – в Имя Славы Козацкой.

Черноморцы, Славны Козаки, Кров с Крови Кость с Кости Старого Запорожа ридни братья мои, я до Вас промовляю с нашего Запорожа. Чиж Вы забулы Уаш Днипер, Пустыни Наших Святых, старою Сич, православной Киев, и свободу под Королем Польши, нашими Батьками и войсковую славу Хетьманщины. Чиж все цеє Вы забулы, Чыж Вам як собакам Московскому Царю по Вик виков служиты,

Чи ж вже Вам вільним сынам Запорожцям як рабам по Вик виков в Московской неволи житы и Мерты.

Ой нехай так nebude! Ох чи нечуєте Панове Молодци як там из Полши свобода и честь войскова и слава в хмарах гуде. Вже и на України нашої над Дніпром, над Дніпром Соколи літають Короля Польши нашого Батька виглядають.

Весь свит Французы, Тальянцы, Нимци, Славяне, еси Народы Запада, стались вільними и свободными так як Сын Божи Иисус Христусь сказав. Прийде мое Королевство и пришло. Бисурмин Царградзкой дає вольность и свободу народам своего Царства. Тилко идеен Московской Царь, пил Нимця пил Татара, хоче над рабами панувати и Християнски народы в Сибирь гнати, кнутом владати. Не вами не нами того Антихриста поддерживать.

Наставыте уши, як там гомонить в Польши. В с им людям свобода и вільность, по Вик виков nebude ни Паншины, ни подданства, земля буде для всех, еси будут дидичами, як нешляхтыч буде храбрым и розумны, то буде и Хетманом и Воеводом. А як Князь яки и Граф буде дурньом то и останеся в дурнях. Небуде шляхты и нешляхты еси люде будут аднаки, еси братья меж собою еси диты Польши. Православна вира буде шанована. Така воля Короля така воля народа Польского.

Нуте Панове Молодци кони сидлаты, та и до сабли, до списы ся браты. Старшину котора с Вами піде пошануйте як батькив. А цею котора запродалась Московским Царям выжените як паршивы собаки. И бижить на Москаля в помоч Полши в помоч України. Нехай ся справдять слова Верныгори.

Козаки з Ляхами побратаются як ридни братя, Москаля выженуть, а кароль дасть всему народу вільность и свободу. Святы Бог Кароля и вес народ поблагословить, и буде шастье и все добре на Міру.

Нуте Панове Молодцы на конь и швыдко и жваво, як побіем Москаля, кто схоче над Дніпром житы, достане и землю и все що треба. Кто схоче над Кубань ся вертаты то и так зробить, а и там и там буде вилны и свободен, Пан для себе и Пан у себе.

Братя наши, Рыцары наши, до нас прибывайте – Билый Ангел пове над нами, вся Украина в рики спляше, и Святы Бог дасть нам славу, свободу и шастье по вик виков”⁹.

Як зауважив кубанський історик Ф. Щербина: “1848 р. був роком особливого агітаційного руху, спрямованого на Північний Кавказ”. Безпосередньо на Кавказі прокламації, які були написані українською, російською (для донських козаків) та французькою мовами розповсюджував представник М. Чайковського Молодецький. Поява цих прокламацій викликала занепокоєння російської адміністрації. Російський посол в Константинополі попереджав командуючого Кавказькою лінією про необхідність проведення заходів проти розповсюдження в Чорноморії прокламацій Міхала Чайковського¹⁰.

Галицький шляхтич Теофіл Лапінський (1826 – 1886), активний учасник польського національно-визвольного руху і ледь не всіх антиросійських воєн середини ХІХ ст., угорської революції 1848 р., невтомний організатор повстань і заколотів, непримиренний ворог російської імперії, “класичний кондотьєр” (О.Герцен) і прихильник “Туранської” теорії Францішека Духінського про неслов’янське по-

ходження росіян, волонтер Теффік-бей, який три роки провоював на боці адигів зі своїм загоном польських волонтерів вважав, що перспектива підняти антиімперське повстання серед чорноморських, донських і лінійних козаків є цілком реальною: *“Вони (чорноморські козаки – Д.Б.) єдині серед козаків Росії, у яких переважає слов’янська кров і які розмовляють не офіційною великоросійською, а своєю старою малоросійською або русинською мовою;... Ці козаки ніколи не мали великої прив’язаності до російського уряду, але в останній час (Т. Лапинський перебував на Кавказі в 1857–1859 рр. – Д.Б.), коли російський уряд все більше і більше порушує їх привілеї і коли, незважаючи на надзвичайно роздратовані і якби вони мали у своїх сусідів, адигів, будь-яку підтримку, вже не раз спалахнули би заворушення, і це було б тим більше небезпечно для уряду, що на Дону є також багато незадоволених. До того ж це старе плем’я козаків серед усіх козацьких племен користується найбільшою повагою і вважається серед них головним. Окрім того, їх контингенту біля 20 000 чоловік, вони можуть скликати такий же сильний резерв”¹¹.*

Оцінка чорноморців Теофілом Лапинським – одне з небагатьох свідчень з боку противників періоду Кавказької війни. На його постаті варто зупинитися детальніше. Народився Т. Лапинський в Галичині в 1826 р., з молодих років брав участь у польських підпільних організаціях, після придушення спроб повстань 1846 і 1848 рр. емігрував. Був активним учасником Угорської революції 1848–1849 рр. У часи Кримської війни у ранзі полковника артилерії брав участь у бойових діях європейських держав у складі польської дивізії генерала Замоїського. Після завершення бойових дій в Криму, Т. Лапинський планував сформувати окремий польський експедиційний корпус і переправити його на Північно-Західний Кавказ на підтримку адигам, щоб там створити дієву базу для антиімперської боротьби. З невеликим загоном польських і угорських волонтерів зі старшинами – капітаном Станкевичем, поручником Араковським, підпоручниками Гришкевичем, Висоцьким та Моравським Т. Лапинський в 1857 р. висадив на чорноморському узбережжі Кавказу і намагався впродовж трьох років створити регулярну військову частину, посилену артилерією, залучаючи до неї численний контингент поляків, які служили у російській армії. База загону (Легіону) Т. Лапинського була розташована під прикриттям шести гармат в ущелині Адербій, поблизу Геленджику. Об’єднані сили Легіону та черкеських бойових загонів довгий час протистояли спробам російських військ закріпитись на Лівобережній Кубані і, навіть, декілька разів атакували Катеринодар. Але не отримавши підтримки, в постійних виснажливих боях особовий склад Легіону зменшився до 86 бійців. Російським десантом база Легіону була зруйнована, і решта волонтерів та старшин залишила Кавказ¹².

Змістовна книга Т. Лапинського “Торці Кавказу та їх визвольна боротьба проти росіян”, яка поєднує як детальну розповідь автора про його участь у Кавказькій війні, так і багато унікальної інформації про адигів Північно-Західного Кавказу та особливостей військових дій у цьому регіоні. Книга вийшла німецькою мовою в 1863 р. в Гамбурзі і зараз залишається одним з найцінніших досліджень з історії Кавказької війни, культури, соціальної структури та історії адигів. Останні роки свого життя Т. Лапинський прожив у Франції та Британії. Помер в 1886 р. у Львові¹³.

Роль, яка відводилась українцям Кубані/Чорноморії в планах польського національно-визвольного руху, була ключовою для кардинальної зміни ситуації на Північному Кавказі. Польські лідери розуміли, що без опертя на самостійницький рух козацьких спільнот на Кавказі декомпозиція Російської імперії неможлива. Підстави для таких планів були засновані на висновках, до яких приходили представники польських національно-визвольних організацій під час перебування на Північному Кавказі. Чорноморський аспект виступав як надзвичайно важлива складова “української політики” князя А. Чарторийського, а чорноморське козацтво – провідною силою, яка могла відродити українське козацтво, лояльне до відродженої та оновленої Речі Посполитої. Наскільки вірними були розрахунки на участь чорноморських козаків в антиімперському русі? Попри декларовану відданість чорноморських козаків Російській імперії, тиражовану імперським дискурсом, в 1860 р. Чорноморське козацьке військо як окрема одиниця було ліквідоване, автономію Чорноморії скасовано, а чорноморців планувалося переселити на Лівобережну Кубань. Спротив чорноморської старшини та простих козаків цим заходам ледь не призвів до збройного повстання чорноморців в 1861 р.¹⁴ У будь-якому разі, головні сподівання польських повстанців на те, що могутній національно-визвольний рух – “Весна народів”, який охопив усю Західну та Центрально-Східну Європу в 40-х рр. XIX ст., пошириться і на Російську імперію. Втім, цього в XIX ст. не сталося. Як відомо, польський національно-визвольний рух, як і антиколоніальна боротьба кавказьких горців у XIX ст., зазнали поразки. “Весна народів” так і не прийшла тоді до народів Російської імперії. Але події 1917–1920 рр., в умовах послаблення російського політичного режиму, коли на Кубані розгорнулися державотворчі процеси за активної участі чорноморських/кубанських козаків довели, що потенційні умови для антиімперського руху в середовищі чорноморського козацтва були закладені ще в XIX ст.

- ¹ *Спенсер Э.* Путешествия в Черкессию. – Майкоп, Республиканское издательско-полиграфическое предприятие “Адыгея”, 1994. – С.59–60.
- ² *Кабузан В.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса – М.: Наука, 2006 – С. 187–189.
- ³ *Филлипсон Г.И.* Воспоминания. 1837–1847//Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века – СПб.: ООО “Издательство журнала “Звезда”, 2000. – С. 164.
- ⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. –К.: Основи, 1994. – Т. I. –С. 251–263
- ⁵ *Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів. Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 298–299.
- ⁶ *Лакоба С.* Двуглавый орел и традиционная Абхазия – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apsny.ru/>
- ⁷ *Стеблій Ф.* До генези ідеї української незалежності в 40-х рр. XIX ст. (Михайло Свідзинський у пошуках шляхів визволення України) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск другий (1995–1997 рр.) – Львів, 1999. –С. 392.
- ⁸ Цит за: *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К : Основи, 1994. – Т. I. – С. 255.

- ⁹ Наводиться із збереженням орфографії. Biblioteka Czartoryskich (Krakow). – Sygn. 5422 IV. – S. 951–953.
- ¹⁰ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар, 1913. – С. 541.
- ¹¹ Лапинский Т. (Теффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. – Нальчик, 1995. – С. 43–44.
- ¹² Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар, 1913. – Т. 2. – С. 553–554.
- ¹³ Кушхов Х.С. Замечательная книга о Кавказе // Лапинский Т. (Теффик-бей). Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. – Нальчик, 1995. – С. 7–8.
- ¹⁴ Короленко П.П. Переселение казаков за Кубань в 1861 г., с приложением документов и записки полковника Шарапа // Кубанский сборник на 1911 год: Труды Кубан. обл. статист. комитета / Под ред. Л.Т. Соколова. Т. 16. – Екатеринодар: Тип. Кубан. обл. правления, 1911. – С. 265–576.

Dmytro Bilyi. UKRAINIANS FROM KUBAN' AND THE ACTIVITIES OF POLISH INSURGENTS IN THE NORTHERN CAUCASUS IN THE 19TH CENTURY

The article analyzes the specific characteristics of the national liberation struggles in the Northern Caucasus. It explores the activities of the Black Sea Cossack Army and singles out the reasons for its disbandment.

Key words: *the Russian Empire, the Cossack Army, war, state-building processes.*